

dia and Pakistan: 1857-1968 (G. E. von Grunebaum ile birlikte, Wiesbaden 1970); *Religion and Society in Pakistan* (*Con- tributions to Asian Studies*'in II. cildi ola- rak, Leiden 1971); *History of Islamic Si- cily* (Edinburg 1975). Bu eser Emîn Tev- fik et-Tîbî tarafından *Târîhu's-Şıkkılıy- yeti'l-İslâmîyye* adıyla Arapça'ya tercü- me edilmiştir (Trablus 1399/1980). Ya- zarın kitap halindeki bu çalışmalarında başka çeşitli ilmî dergilerde yayımlanan altmıştan fazla makalesi ve elli civarın- da tenkidi de bulunmaktadır.

Aziz Ahmed Batılı ilmî ölçülerle tarihî tenkit mantığını kullanarak Hint-İslâm medeniyetini ve onun İslâm düşüncesine katkısını tenkitçi bir gözle inceleme- ye çalışan müslüman âlimlerden biridir. O, Güney Asya İslâm hayat ve kültürü- nü inceleyen XX. yüzyıl tarihçileri arasın- da kendisine seçkin bir yer kazandıran dikkat ve ehliyetiyle ve daha çok bir ta- rihiçi gözüyle başlangıcından günümüze kadar Hint - Pakistan bölgesinde İslâm medeniyetinin karşı karşıya kaldığı me- seleleri gözden geçirmiştir.

Aziz Ahmed İslâmî anlayışı itibariyle bir reformcudur. Bu hususta bir yandan şair İkbâl'den, öte yandan da Batılı or- yantalistlerin İslâm üzerine yaptıkları in- celemelerden etkilenmiştir. İslâm toplu- munun değişmesi ve ilerlemesiyle ilgili düşünceleri, tarihî araştırmalarında ol- duğu kadar *Gurîz* ve *Eysî Bülendî Eys- sî Pestî* gibi romanlarında da yoğun bir şekilde yer almaktadır.

Romanları kendi ülkesindeki çeşitli çevrelerde oldukça sert eleştirilere uğramış- tır. Bunun sebeplerinden biri, onu ve çevresini yakından tanıyanların romanlarındaki kahramanlarda kimliklerini kolayca tesbit edebilecekleri kadın ve erkek birtakım kişilerin özel hayatlarını tasvir eden üstü kapalı müstehcen ifadelerle yer vermesi olduğu kadar, sol fikirlere olan meylidir. İkbâl hakkında yazdığı *Iq- bâl Ek Nei Teşkil* (Haydarâbâd 1947) adlı eserinde de İkbâl'in düşüncesinde sos- yalist unsurun bulmaya çalışmıştır. Aynı- ca Batılı yahudi ve hristiyan oryantalist- lerle kurduğu yakın münasebetler dü- şünce ve eserlerinde silinmez bir iz bı- rakmıştır. Birçok modernist gibi o da kendince yorumladığı bir tür serbest ic- tihad metodunun kullanılması suretiyle İslâm'da reforma gidilmesi taraftarıdır. Zira ona göre İslâm bu şekilde kendisi- ni modern dünyaya adapte etme imkânına kavuşacaktır. Aziz Ahmed, İslâmî reformasyonun, Batı'nın da bu konuda

muhtemel fiilî yardımını umarak kendi içinden kaynaklanacağını iddia etmek- tedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ralph Russell, "Aziz Ahmad, South Asia, Is- lam and Urdu" (nşr. Milton Israel — N. K. Wag- le), *Islamic Society and Culture: Essays in Ho- nour of Professor Aziz Ahmad*, Manohar-Delhi 1983, s. 59-68; a.e., "Preface", "Introduction", "Aziz Ahmad: Publications in Western Lan- guage", s. 375-383; A. S. Bazmee Ansari, "Obi- tuary, Professor Aziz Ahmad", *HI*, II/2 (1979), s. 117.

M. MANAZİR AHSAN

AZİZ ALİ EFENDİ

(ö. 1213/1798)

Devlet adamı,
şair ve mutasavvıf.

Girit defterdarı Tahmisçi Mehmed Efendi'nin oğludur. Girit'in Kandiye kasa- basında doğdu. Öldüğü zaman kırk do- kuz yaşında olduğu bilindiğinden, muh- temelen 1749 veya 1750 yılında doğduğu söylenebilir. Babasından kalan külliye- li miktardaki nakit ve emlakî sefahat âlemlerinde bitirdikten sonra İstanbul'a gitti. Bir müddet sonra Hassa silâhşoru oldu. Devlet kademesinde yüksek dere- celi memuriyetlerden olan hâcegân-ı Dî- vân-ı Hümâyun arasına katıldı. İntisap ettiği Giritli Yüsun Ağa'nın delâletiyle Sa- kız mutasarrıflığında vergi muhassıllığı yaptı. O yıllarda "Dağlı eşkıyası" elinden kurtarılmış olan Belgrad'da iki yıl süre ile emlak satış memuriyetinde bulundu. 1796'da ilk dâimî elçi sıfatı ve fevkalâ-

Aziz Ali Efendi'nin Berlin'e giderken uğradığı Breslau'da 1797 yılında F. G. Endler tarafından bakır levha üzerine kazılarak çizilmiş resmi

Aziz Ali
Efendi'nin
Düvan'ının
ilk sayfası
(Süleymaniye Ktp.,
Hâşim Paşa,
nr. 6/5, vr. 46*)

de murahhas orta elçi unvanıyla Prusya hükümeti nezidine gönderildi. Bu görevle 4 Haziran 1797 tarihinden ölümüne kadar Berlin'de, Padişah III. Selim adına Osmanlı Devleti'ni temsil etti. 19 Cemâ- ziyelelvel 1213'te (29 Ekim 1798) Berlin'de öldü ve orada defnedildi. Kabri daha sonra ilk defnedildiği yerden alınarak 1866 yılında kurulan ve bilâhare Berlin Türk Şehitliği adını alan mezarlığa nak- ledildi.

Eserlerinden edinilen intibalara göre, sefahatle geçen gençlik yıllarından sonra bir şeyhin delâletiyle islâm-ı nefis eden Aziz Ali Efendi'nin memuriyet hayatında devlete sadakat ve hizmetle şöhret yaptığı nakledilmektedir. *Osmanlı Mü- elliifleri* ve *Sicill-i Osmânî*'de, hemen hemen ortak bir ifade ile, "âlim, hakîm ve siyâsî" bir zat olduğu kaydedilmiştir. Hayatı hakkında çok sınırlı bilgi bu- lunan Aziz Efendi, manzum ve mensur eserlerinde zaman zaman hayat hikâyesi ve mizacı hakkında da birtakım ipuç- ları verir. Bunlardan onun Hurûfilîğe meyyal, gizli ilimlere meraklı, Alevî-Bek- taşîmeşrep ve rind tabiatlı bir mistik ol- duğu intibai edinilmektedir. Nitekim *Vâ- ridât* adlı kitabında, hangi tarikattan ol- duğunu belirtmediği Abanalı Kerim İb- râhim Efendi adında bir şeyhe intisabı olduğundan bahsetmektedir.

Şiirlerinde Aziz mahlasını kullanan Aziz Efendi'nin Farsça'yı çok iyi bildiği ve hâfızasında Farsça 40.000 beyit bu- lunduğu nakledilmektedir. Bu rivayetin doğruluğu hakkında kesin bir bilgi yok- sa da küçük divanındaki Türkçe şiirlerle beraber Farsça olanlarının da bu dilin ineliklerine ve zevkine varmış birinin kaleminden çıktığı anlaşılmaktadır.

Eserleri. 1. *Muhayyelât*. Eser çok şöh- ret yapmış ve zamanında aranıp okun-

muştur. *Muhayyelât-ı Aziz Efendi* adıyla 1268-1290 (1852-1873) yılları arasında beş defa basılması bu ilgiyi gösterir. Bu yüzden müellif diğer eserlerinden, hatta elçiliğinden çok *Muhayyelât* sahibi Aziz Efendi olarak tanınmıştır. *Muhayyelât*, yazarın "Hayâl" adını verdiği üç büyük hikâyeden meydana gelir. 1. Hayâl'de Asil ve Nesil adlı iki şehzadenin olağan üstü mahlûklar arasında başlarından geçen olaylar, 2. Hayâl'de Lebib adlı bir bezirgânın oğlu olan Cevad'ın hikâyesi anlatılır. 3. Hayâl ise daha çok Şeyh İzzeddin adlı büyük bir mutasavvıfın çevresinde geçer. Hikâyeler değişik zaman ve mekânlarda geçmekle beraber büyük ölçüde XVIII. yüzyıl İstanbul'undan ve saray hayatından izler taşımaktadır. Eser *Muhayyelât-ı Aziz Efendi* adıyla Ahmet Kabaklı tarafından sadeleştirilerek yeni harflerle de yayımlanmıştır (İstanbul 1973). Ayrıca 2. Hayâl, İngiliz müsteşir E. J. W. Gibb tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir (1884). İlk defa müellifin ölümünden elli dört yıl sonra basılabilen *Muhayyelât*'ın baş tarafına ilâve edilen notta, Aziz Efendi'nin tasavvufî ve hikemî ilimlerde mâhir ve her fende zor sorular sormaya, ikna edici cevaplar vermeye muktedir olduğu belirtilmiştir; büyük Avrupa filozoflarından birkaçının kâinatın ve seyyarelerin devri, elemanların seleksiyonu gibi konularda sordukları sorulara verdiği hikmetli cevapları ihtiva eden bir risâlesinin olduğu kaydedilmişse de böyle bir eseri bulunamamıştır. Ancak Prusya Devlet Kitaplığı Türkçe Yazmaları arasında bulunan bir mektup külliyyatı, bu sual ve cevapların filozoflarla değil, bir ara Prus-

ya'nın İstanbul elçiliği görevinde bulunmuş olan şarkiyatçı Friedrich von Diez'le mektuplaşmalar olduğunu, Aziz Ali Efendi'nin devrin pozitif ve felsefî bilgilerinden pek de haberdar olmadığını ortaya koymuştur. Aziz Efendi Doğu dilleri dışında Rumca ve biraz da Almanca öğrenmiştir. Son yıllarda Berlin'de Prusya Devlet Kütüphanesi Şark Yazmaları Bölümü'nde, Aziz Efendi'ye ait *Risâle-i Girîdî* adını taşıyan on beş varaklık bir yazma bulunmuştur. Okunamayacak kadar yıpranmış olan bu yazmanın padişaha takdim edilen bir muhtra olduğu tahmin edilmiştir. 2. *Vâridât*. Tasavvufîla ilgili ve *Vâridât-ı İlâhiyye* adıyla da anılan bu eser değişik tecelliler altında söylenen ve anlaşılmaz gibi görünen bazı tasavvufî söz ve kavramların mahiyetini "Vâride" başlıklı küçük bölümlerde izah etmektedir. Yazma bir nüshası Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'ndedir (Üsküdarlı, nr. 169). H. Ahmed Schmiede eseri Almanca'ya tercüme ederek neşretmiştir: *Ali Aziz Efendi aus Kreta Intuitionen des Herzens* (İstanbul 1990). 3. *Divan*. Çoğu tasavvufîla ilgili şiirlerinden meydana gelen küçük bir yazma divanıdır. Şimdi Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan (Haşim Paşa, nr. 6/5) ve Şeyhülislam Ahmed Muhtar Molla Bey'in oğlu Ali Haydar eliyle 1302'de rik'a hattıyla istinsah edilmiş bir nüshasında bir tevhid, bir na't ve otuz bir gazel mevcuttur. Yazmanın devamında "Vâridât"ın bir nüshası da yer almaktadır. Ayrıca 1873'te *Sandık* dergisinde neşredilen (nr. 2, 3) "Gülşen-i Sihat" adlı uzun bir manzumesi vardır (bazı mektupları, makale ve yazıları için bk. Schmiede, s. 13).

Ayrıca H. Ahmed Schmiede Berlin'e gelirken uğradığı Breslau şehrinde F. G. Enler tarafından bakır üzerine kazıma tekniğiyle çizilmiş ve sonradan renklendirilmiş bir resmini bularak neşretmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Sicill-i Osmânî, III, 468; *Osmanlı Müellifleri*, I, 104; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, I, 23-24; Ergun, *Türk Şairleri*, II, 620-622; M. Nihat Özön, *Türkçe Roman*, İstanbul 1936, s. 92-96; Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyâst Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara 1968, s. 41-42; a.m.f., "Osmanlı Daimî Elçisi Ali Aziz Efendi'nin Alman Şarkiyatçısı Friedrich von Diez ile Berlin'de İlmî ve Felsefî Muhabereâtı 1797", *TTK Belleten*, XXVII/105 (1963), s. 45-53; Özege, *Katalog*, III, 1199; Eyüp Şağesen, "Aziz Ali Efendi Divançesi" (mezuniyet tezi, 1972), İÜ Ed.Fak., Türkîyat Araştırma Merkezi, nr. 1409; Ahmed Schmiede, *Osmanlı ve Prusya Kaynaklarına Göre Giridli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, İstanbul 1990; a.m.f., "Ali Aziz Efendi", *Türk Edebiyatı Dergisi*, nr. 153, İstanbul 1986, s. 57 vd.; nr. 154, s. 64 vd.; A. Tietze, "Aziz Efendi's Muhayyelat", *Oriens*, I, Leiden 1948, s. 248-329; a.m.f., "Ali Aziz, Giridli", *EI²* (İng.), I, 391; Hayâl Zülfi-kar, "Giridli Ali Aziz Efendi'nin Türk Yenileşme Tarihi İçindeki Yeri", *TKA*, XXII/1-2 (1984), s. 110-121; Saim Sakaçoğlu, "Muhayyelat-ı Aziz Efendi", *Türk Edebiyatı Dergisi*, nr. 27 (1977), s. 31 vd.; M. Cavid Baysun - Ahmed Hamdi Tanpınar, "Aziz Efendi", *İA*, II, 154-156; Ahmet Kabaklı, "Aziz Ali Efendi", *TDEA*, I, 264-266; a.m.f., "Muhayyelât", a.e., VI, 424-426.

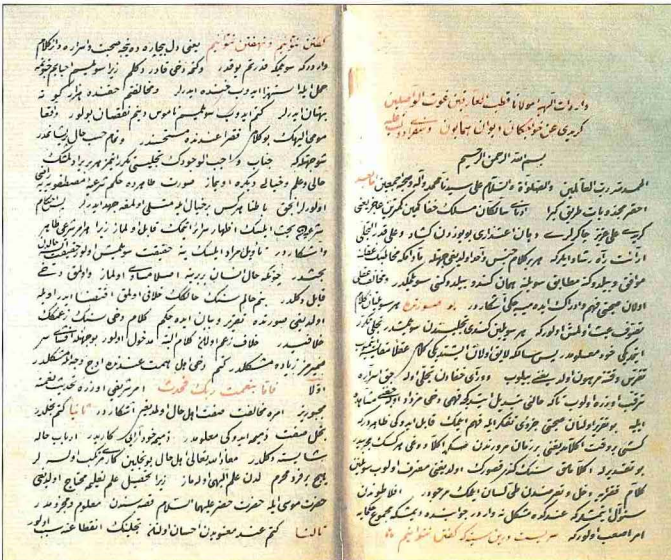
M. ORHAN OKAY

AZİZ DEDE

(ö. 1905)

Neyzen ve bestekâr.

İstanbul'da Üsküdar Doğanclar'da doğdu. Ailesi ve ilk öğrenimi hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Küçük yaşta gittiği Mısır'da Kahire Mevlevihânesi'ne devam etmeye başladı. Burada Sivaslı takma adı ile bilinen bir şeyhten ney ve mûsiki dersleri aldı. Daha sonra Maliye Nezâreti'nde görevli olan babasının tayini dolayısıyla Gelibolu'ya gitti. Oradaki rüşdiye öğreniminin ardından Ağazâde Mevlevihânesi'nde şeyh vekili Ali Dede'nin meşihatı zamanında çile*ye girdi. İyi bir tarikat bilgisi ve terbiyesi yanında mûsikide de kendisini yetiştirdi. Hüsameddin Dede'nin şeyhliği sırasında çilesini tamamlayarak "dede" oldu. Bir müddet sonra şeyh Mehmed Atâullah Efendi'nin daveti üzerine Galata Mevlevihânesi neyzenbaşılığı görevi ile İstanbul'a geldi. Sonraları Üsküdar ve Bahariye mevlevihâ-

Aziz Ali Efendi'nin *Vâridât*'ının ilk iki sayfası (MÜ İlahiyat Fakültesi Ktp., Üsküdarlı, nr. 169)